

УДК 811.161.2'06-26:373.5.09.02.016.011.3-052-047.22

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2026.45.1.8>

СКЛАДНІ ВИПАДКИ ВИЗНАЧЕННЯ ЧАСТИН МОВИ У ШКІЛЬНІЙ ГРАМАТИЦІ, АБО «ГРАМАТИЧНІ МАНДРИ» СЛІВ: НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ-СЛОВЕСНИКУ

COMPLEX CASES IN IDENTIFYING PARTS OF SPEECH IN SCHOOL GRAMMAR, OR THE “GRAMMATICAL JOURNEYS” OF WORDS: A GUIDE FOR THE LANGUAGE TEACHER

Добосевич У.Б.,

*orcid.org/0009-0004-1367-7931**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Вивчення української мови у закладах середньої освіти є одним із стратегічних завдань сучасності. Опанування цим предметом упродовж усього освітнього процесу передбачає, зокрема, його структурно-системний поділ відповідно до різних мовних рівнів. У цьому контексті фундаментальним є вивчення граматики. У процесі її вивчення поряд із засвоєнням нормативного компонента важливо розвивати усвідомлений погляд на мовні явища не лише у формальній площині, але й із зануренням у природу цих явищ та взаємозв'язки між ними.

У традиційній шкільній граматиці вивчають частини мови та інтерпретують їх як у цілому сформовані класи слів. Однак поділ на частини мови – це не застигла конструкція, а динаміка, що розкривається насамперед у перехідних явищах, результатом яких є поява міжчастиниомовних омонімів (морфологічних транспозитів). Визначення частини мови у таких випадках може викликати труднощі, однак у шкільному контексті їх не варто уникати, бо саме такі особливі «граматичні мандри» слів стають предметом роздумів, узагальнень, сумнівів та дискусій, що у підсумку і формує усвідомлені знання і відповідні вміння й навички. Мета статті – інтегрувати у шкільну практику викладання морфології проблемні питання визначення частиномовного статусу слів з пропозицією аналізу окремих мовних одиниць.

Проаналізовано складні випадки визначення частиномовного статусу, які зумовлені процесами субстантивізації, адвербіалізації, препозитивізації та партикуляції. З'ясовано, що такий підхід може стати одним із дієвих чинників опанування граматики на поглибленому рівні у закладах середньої освіти. Опрацьовуючи матеріал з морфології з відповідними вказівками вчителя, учні матимуть нагоду долучити практику використання словників різних типів (тлумачний з граматичними ремарками, синонімів тощо), актуалізують і апробують у зв'язку із цим навички пунктуації, які пов'язані з частиномовним поділом. Це поглибить розуміння граматики і мови як системно-структурного феномену.

Ключові слова: шкільна граматика, морфологія, іменник, займенник, субстантивізація, адвербіалізація, препозитивізація та партикуляція.

The study of the Ukrainian language in secondary education institutions is one of the strategic tasks of the present day. Mastering this subject throughout the educational process involves, in particular, its structural and systemic division according to different linguistic levels. In this context, the study of grammar is fundamental. In the process of learning grammar, alongside acquiring the normative component, it is important to develop a conscious understanding of linguistic phenomena not only in a formal dimension but also through a deeper exploration of their nature and the interconnections between them.

In traditional school grammar, parts of speech are studied and interpreted as fully formed classes of words. However, the division into parts of speech is not a static construction but a dynamic system that is revealed primarily in transitional phenomena, the result of which is the emergence of inter-part-of-speech homonyms (morphological transposites). Determining the part of speech in such cases may cause difficulties; nevertheless, in the school context, these cases should not be avoided, since such distinctive “grammatical journeys” of words become a subject of reflection, generalization, doubt, and discussion, which ultimately forms conscious knowledge as well as the relevant skills and abilities.

The purpose of this article is to integrate into school practice the teaching of morphology through addressing problematic issues in determining the part-of-speech status of words, with proposed analyses of specific linguistic units.

The study analyzes complex cases of determining part-of-speech status caused by the processes of substantivization, adverbialization, prepositivization, and particulation. It is established that such an approach may become one of the effective factors in mastering grammar at an advanced level in secondary education institutions. While working on morphology, students will have the opportunity to engage in the practical use of different types of dictionaries.

Key words: school grammar, morphology, noun, pronoun, substantivization, adverbialization, prepositivization, particulation.

Постановка проблеми. Вивчення української мови у закладах середньої освіти є одним із стратегічних завдань сучасності, адже усвідомлене володіння цим унікальним інструментом форму-

вання та «визрівання» думки, комунікації, збереження пам'яті, злуки минулого з майбутнім, а насамперед – засобом самоідентифікації та національної консолідації стає запорукою ціліс-

ности людини у різних вимірах. Опанування цим складним предметом упродовж усього освітнього процесу передбачає, зокрема, його структурно-системний поділ відповідно до різних мовних рівнів. У цьому контексті фундаментальним є вивчення граматики. Інноваційні підходи до граматичних студій у науковому дискурсі передбачають різноманітні аспекти, оскільки нові «лінгвістичні парадигми закривали граматику пошуки... Дискурсивні дослідження, становлення теорії мовленнєвих актів, комунікативних жанрів, аналіз особливостей мовної картини світу та багато іншого покликали до життя формування і становлення теорії активної й пасивної граматики з ґрунтовним вивченням асоціативних інтенцій мовної і / чи мовленнєвої особистості, визначення статусу останньої у взаємозв'язаних поняттях мови, мовлення, а також простеження різних виявів мовної і / чи мовленнєвої особистості в еволюції суспільства загалом і в національно-мовному просторі зокрема» [9; с. 364]. Шкільна грамика, зокрема морфологія, зосереджується на «формуванні понять про частини мови на основі лексико-граматичних значень (смислу, морфологічних і синтаксичних функцій)» [11; с. 9]. З опорою на академічну основу знань та загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи, учитель-словесник, пояснюючи базові граматичні поняття і механізм їхньої дії, може послуговуватися метафоричними інструментами, які значно увиразнюють роль граматики: «Як у годиннику пружина чи якийсь інший механізм рухає стрілки, так і мову приводить у рух грамика... Грамика – це невидимий геніальний диригент, який без відпочинку керує велетенським оркестром слів, змушує їх виконувати найрізноманітніші мелодії думки» [3; с. 9]. Відтак у процесі вивчення граматики поряд із засвоєнням нормативного компонента важливо розвивати осмислений, усвідомлений погляд на мовні явища не лише у формальній площині, але й із зануренням у природу цих явищ та взаємозв'язку між ними. У цілісній системі знань про мову *слово* викристалізоване як унікальна єдність форми і змісту, «воно багатомірне: позначає предмети та явища навколишньої дійсності, має певне емоційне забарвлення, вирізняється неповторністю своєї біографії, спеціалізується у граматичній ролі, оформляється фонетично» [2; с. 14]. Саме таке розуміння і бачення слова як одиниці мови і мовлення можна сформулювати в учнів у процесі опанування граматики – «вивчення морфології на синтаксичній основі» [11; с. 19].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Згідно з сучасними концепціями та підходами до вивчення морфології у закладах середньої освіти «навчання української мови має бути орієнтованим... на розвиток критичного мислення, мовної стійкості, лінгвокреативності. У цьому контексті навчання морфології – це не тільки засвоєння системи морфологічних знань, що є інструментальним складником предметної компетентності учня, а й процес розвитку особистості, формування в неї здатності до продуктивної взаємодії й ефективної комунікації, вироблення вмінь керувати власною пізнавальною діяльністю, передусім на основі усвідомлення функцій мови та способів їх використання» [14, с. 1]. Сучасна педагогіка у синергії з філологічною наукою має низку праць, присвячених особливостям викладання морфології української мови [1; 13; 14; 15; 16; 20], однак напрацювання у цій сфері продовжуються, а тому кожне нове дослідження у такому взаємозв'язку – науковому та шкільному – сьогодні є актуальним. Так само важливим є процес підготовки вчителя-словесника у закладах вищої освіти, а відповідно на часі поряд з апробованими посібниками [11; 12] створювати нові, які б увібрали і пристосували до шкільних потреб інноваційні тенденції у сучасній граматиці, адже «нові концепції розгляду морфологічних явищ допомагають майбутнім педагогам набувати навичок дослідницької роботи та формувати творчий підхід до вивчення мовних явищ» [12, с. 5].

Постановка завдання. Серед загальноприйнятих типів традиційних, апробованих часом та різними навчальними системами вправ виокремлюють такі, що найбільш релевантні завданням досягнути морфологічний рівень мови – «морфологічний розбір – вид морфологічної вправи, який передбачає визначення частини мовного статусу слів у реченні, граматичних категорій та граматичних значень, у яких реалізуються ці категорії. – вправи на заміну одних форм іншими; – вправи на утворення певних граматичних форм» [11; с. 59]. У зв'язку з цим має бути зосереджений фокус на частиномовній належності слова, оскільки цей поділ на лексико-граматичні класи є конститутивним і таким, що визначає основні граматичні характеристики слова. У традиційній шкільній граматиці частини мови інтерпретують як у цілому сформовані класи слів, яким притаманні певні властивості, що комплексно і взаємозалежно проявлені на семантичному, морфологічному, синтаксичному та морфемному/словотвірному рівнях. При цьому поділ на частини мови уявляємо не як застиглу

статичну конструкцію, а як динаміку, що розкривається насамперед у перехідних явищах, пов'язаних головно з морфологічною (міжчастиномовною) транспозицією. Результатом цих процесів є поява міжчастиномовних омонімів, або морфологічних транспозитів. Визначення частини мови у таких випадках може викликати труднощі, однак у шкільному контексті їх не варто уникати чи оминати увагою, бо саме такі особливі «історії» чи «граматичні мандри» слів стають предметом роздумів, узагальнень, сумнівів та дискусій, що у підсумку і формує усвідомлені знання і відповідні вміння й навички. Мета статті – інтегрувати у шкільну практику викладання морфології проблемні питання визначення частиномовного статусу слів з пропозицією аналізу окремих мовних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи частиномовний статус тих словоформ, що вступають у відношення міжчастиномовної омонімії, варто застосовувати разом із загальноприйнятими критеріями додаткові прийоми: 1) заміну аналізованого слова синонімом (дублетом) із виразними частиномовними ознаками; 2) вилучення аналізованого компонента із додатковими спостереженнями за структурою і семантикою речення в цілому, 3) увагу до особливостей сполучуваності з певними морфологічними класами слів, 4) визначення позиції слова відносно інших компонентів у межах речення, 5) спостереження за системою розділових знаків, які у багатьох випадках можуть зорієнтувати у визначенні частин мови, 6) аналізу слова у реченні, а згодом речення у ширшому – комунікативному – аспекті, 7) за умови неповної, незавершеної граматичної транспозиції зовнішнім виявом може бути особливе графічне оформлення слова (лапки, вживання великої літери, шрифтове виділення). Виявлення змін у граматичній природі слова, а відтак з'ясування його частиномовного статусу вимагає застосування хоча б одного, а частіше кількох із зазначених прийомів. При тому учні під керівництвом вчителя мають нагоду долучити й лексикографічну практику – використовувати Словник української мови (з увагою не тільки до лексичного значення слова, а й до його граматичних характеристик) [18], різноманітні словники синонімів (і в цифровій версії), а також базовий саме для цієї мети «Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» [6]. Це дасть змогу учневі попрацювати зі словниками у контексті морфології і здобути нові навички.

При вивченні іменника як частини мови варто звернути увагу на два аспекти, які можуть викли-

кати труднощі – явище субстантивації (переходу різних частин мови в іменник) і транспозиції іменника в інші частини мови.

Процеси субстантивації різних частин мови мають низку спільних ознак – певна (не властива кожному конкретному класові слів, тобто неморфологізований член речення) синтаксична позиція, поява загальнокатегоріального значення предметності, морфологічні категорії роду, числа і відмінка, яких набувають транспозити. При цьому умови, за яких відбувається субстантивація, для кожної частини мови розкриваються по-різному. Наприклад, перехід прислівника *завтра* в іменник супроводжується втратою характерних для прислівника варіантів сполучуваності і набуттям нових – таких, що притаманні іменнику: *Лови момент! Коли маєш нагоду посміятися сьогодні, не відкладай на завтра(1). Смійся сьогодні, бо завтра(2) не дадуть, завтра(3) вже може бути пізно* (Іван Багряний). Усі виділені словоформи у реченні виступають у функції обставини, тож критерій розпізнавання виключно за синтаксичною роллю виявляється недостатнім. Трактуючи сполучуваність як здатність до поєднання з певними класами слів, яка зумовлена внутрішніми граматичними властивостями, можемо констатувати, що перша словоформа, виступаючи у прийменниковій конструкції (*на завтра* – пор. *на середу*), набуває морфологічних ознак іменника. Зауважимо, що у процесах частиномовної транспозиції цей критерій допомагає диференціювати різні частини мови і особливо актуалізується за тієї умови, коли формально тотожні словесні знаки одночасно виступають однаковими членами речення. Аналогічні випадки можуть бути представлені у прийменникових сполуках *на сьогодні, на вчора* тощо. Прислівники *сьогодні, вчора, завтра* зазнають субстантивації й за інших граматичних умов, зокрема у словосполученні з узгодженим (діє)прикметником: *Але він кричав не від того, що був привалений товаришами, а тому, що був привалений жаскими рефлексіями пережитого вчора й візіями неминучого завтра...* (Іван Багряний). Здатність темпоральних прислівників до транспозиції в іменники можна пояснити їхнім семантичним наповненням, безпосередньо пов'язаним із лексемою *день*.

Окремої уваги вчителя і, відповідно, спеціальних коментарів заслуговують процеси переходу займенників в іменники. Субстантивація займенників зумовлена специфічним загальночастиномовним значенням цього класу слів – вказівністю, яка має безпосереднє відношення до предметності. Для займенників це явище пов'язане не

стільки із зміною категоріального значення, скільки із набуттям нових (часом – нехарактерних для певного розряду) морфологічних ознак. Порівняймо, наприклад, морфологічні категорії займенника *ти* у такому контексті: **Ти**(1) *і я – це вічне, як і небо. Доки мерехтять світи, буду Я приходити до Тебе, і до інших йтимуть горді Ти* (2) (В. Симоненко). У першому випадку займенник виражає другу особу однини, а другий випадок виходить за рамки звичної саме для цього займенника грами однини і таким чином субстантивується, набуваючи оказіонального граматичного значення множини (*горді Ти*). Подібні явища можна простежити і в інших контекстах: *У кожного Я*(1) *є своє ім'я, на всіх не нагромаєш грізно, ми – це не безліч стандартних “я”*(2)... *І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони “Я”* (3) (В. Симоненко). У транспозитах (1), (2) чітко простежується суперечність між грамою родового відмінка і засобом його формального вираження (займенник *я* у родовому відмінку має іншу форму); відсутність категорії числа у парадигмі цього особового займенника контрастує з формами множини транспозитів (2), (3). Наведені приклади репрезентують ситуативно зумовлені, оказіональні морфологічні зміни займенників, що підтверджується ще й різним візуальним оформленням. Є випадки (очевидно, пов'язані з частотою вживання), коли займенник має кодифікований функціональний іменниковий статус. Численні контексти засвідчують вживання субстантивованого займенника *я* для позначення “усвідомлюваної людиною власної сутності, себе в навколишньому світі” [17; с. 618]: *Оте «знадвору» виявилось нічим іншим, як окупованою територією мого власного “я”* (Ю. Іздрик) (у цьому реченні наявний ще й субстантив «знадвору», що збільшує його доцільність і вартість як ілюстративного матеріалу); *Але вигляд маю людини сильної, енергійної, насмішкуватої. Можливо, що тому сприяє моя зверхність і зверхній вияв мого “я”* (В. Винниченко). Указуючи на особу, займенники *я, ти* легко входять у поняттєве поле предметності (зрештою, в інноваційних граматичних школах за цією ознакою їх трактують як “займенникові іменники” [4; с. 187], однак при цьому їхні морфологічні категорії реалізуються не тотожно іменникові – змінюючись за відмінками у статусі займенників, ці транспозити-іменники набувають незмінних форм. Окрім цього, виразно простежується графічне виділення таких слів у тексті. Серед займенників, які субстантивуються, крізь призму частиномовної належності варто було б також проаналізувати словоформу

все. Вона проявляє цілу низку різних граматичних транспозицій [8], однак, на наш погляд, у шкільній практиці можна було б розглянути саме субстантивізацію. Вихідною точкою до переходу в іменник є займенник у ролі узгодженого означення (на цьому варто наголосити, адже це його морфологізована синтаксична роль): *Все упованіє моє на Тебе, мій пресвітлий раю* (Т. Шевченко). Граматичні параметри цього займенника типові – словозмінні і залежні від іменника категорії роду (пор. *все життя – вся родина – весь будинок*), числа (пор. *все село – всі села*), а також відмінка (пор. *все тіло – всього тіла – всім тілом*). Інша ж синтаксична функція – підмета або додатка – зумовлює його іншу частиномовну інтерпретацію. У морфологічному вимірі ця мовна одиниця втрачає здатність до словозміни у межах граматичної категорії роду, залишаючись із класифікаційним (характерним для іменника) значенням середнього роду, зберігаючи при цьому відмінкову парадигму. Регулярність і системність субстантивізації відбита у Словнику української мови: ‘вичерпне охоплення, сукупність предметів, явищ, дій, понять; те, що є, без винятку’ [18]: *Він підійшов до вікна, кинув погляд униз, і все в ньому отерпло, а тоді закипіло* (П. Загребельний); *Дим робить все навколо якимсь мрійливим, спокійним* (Р. Горак). Субстантивовані словоформи з огляду на особливості семантики вихідного займенника часто виконують у складі речення типову для них функцію узагальнювального слова при однорідних членах речення: *Земля, люди, життя – все залишилося десь позаду, там, у крижаній безодні* (О. Бердник); *Вона все може: і скатерті, і рушники, і сорочки* (А. Шиян).

Аналогічно можна констатувати і варто аналізувати у шкільному курсі перехід в іменник займенника *це* [17; с. 193] із дійктивно-предметним загальночастинимовним значенням, що вказує на події, явища, реалії тощо, про які ішлося в попередньому контексті, та граматичною формою середнього роду і відмінковою парадигмою. Спочатку аналіз синтаксичних зв'язків словоформи *це*, а згодом прийом семантично тотожного заміщення дозволить учням наочно спостерігати, як вказівний займенник набуває іменникових ознак: пор. *Незбагненне й незгадане ніколи не стане цілком рідним. Так я відчуваю це місто* (О. Сайко) – *В останні кілька місяців Львів відкривається для мене по-новому. Поки що я відчуваю це лише на абстрактно-інтуїтивному рівні* (онлайн-ЗМІ). Займенник *це* узгоджується з іменником, зберігаючи притаманні йому граматичні характеристики (*відчуваю це місто* = *відчу-*

ваю **цю країну** = відчуваю **цей світ**). У субстантивованій словоформі сконцентрована семантика попереднього контексту – *це=відкриття*, а також нейтралізована здатність до словозміни за категорією роду. Такі вправи у курсі морфології стануть базою для подальшого синтаксичного аналізу, адже розуміння частиномовної належності тісно пов'язане з уміннями визначати члени речення.

Випадки субстантивації займенників *все* і *це* достатньо регулярні, тому їх варто долучити до аналізу в шкільному курсі. Вони дають змогу учням побачити дві суміжні частини мови – іменник і займенник – у подібності/відмінності реалізації граматичних категорій, а тим самим розвинути здатність до глибокого граматичного аналізу.

Субстантивація несамостійних частин мови, а також вигуку і звуконаслідувальних слів переважно має оказіональний характер, однак про неї теж важливо повідомити учням, оскільки морфологічні явища тісно пов'язані з синтаксисом, а отже, в процесі синтаксичного аналізу такі субстантиви вже будуть відомі: *Власне, двох “або” не могло бути. Було лише одне “або”, після якого йшла чорна порожнеча. Знав це... (Іван Багряний), Яке “так” і “ні” людини, такий і її характер. Швидко “так” і “ні” вказує на живий, міцний, рішучий характер, повільне ж – на застережливий і боязкий (Й. Лафатер), Се було те “ай”, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке (М. Коцюбинський), Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм “кру-кру”: – Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо! (Остап Вишня)*. У цілому при вивченні іменника можна орієнтувати учнів на описані вище явища субстантивації, які дозволяють бачити взаємозв'язки між різними частинами мови, а також матимуть доречне застосування при вивченні синтаксису.

Перехідні процеси, пов'язані з іменником, можуть мати і зворотний вектор – транспозиція іменника в інші частини мови теж може створити певні труднощі у морфологічному контексті. До прикладу, адвербіалізація іменника [5] виразно демонструє, як нейтралізуються його морфологічні ознаки. Це можна прокоментувати учням із застосуванням синтаксичного критерію визначення частин мови, а також прийому заміни: *І Христя чує, як її обличчя горить-палає, як її очі сором (підмет, = іменник стид) криє; і світ білий, заглядаючи в них, видає її (Панас Мирний) – пор. Сором (присудок, = прислівник стидно) сліз, що ллються од безсилля (Леся Українка)*. Інколи синтаксичний критерій треба уточнювати, оскільки

синтаксична функція іменника і прислівника формально може збігатися – в обох випадках це можуть бути присудки, які, щоправда, відрізняються за структурно-граматичними типами. У таких випадках доречним буде моделювання речень із заміною: *Гордая мова – вітер зимний, вічна розлука – жаль (= іменник смуток) нестримний (І. Франко) – пор. Не жаль (= прислівник жалко) мені життя, а жаль тії людини, що у мені живе (Леся Українка)*. Цей вид транспозиції тісно пов'язаний із особливими випадками синтаксичного аналізу речення, а тому його варто долучити до обговорення у шкільному курсі морфології.

Предметом дискусії можуть бути також випадки переходу іменників у прийменники [10]: *Хочу встать та глянути, бо знаю, що вона сидить кінець стола, край віконця (І. Нечуй-Левицький)*. Аналіз таких явищ передбачає увиразнення граматичних характеристик іменника та функційних особливостей прийменника з використанням прийому заміни: *На селі чутно було звуки, що знаменують кінець (= іменник завершення) дня (Г. Хоткевич) – пор. Всі танцюють, а Галайда не чує, не бачить. Сидить собі кінець (= прийменник біля) стола (Т. Шевченко); Світає. Край (= іменник частина) неба палає (Т. Шевченко) – пор. [Вітер] край (= прийменник біля) дороги гне тополю до самого долу (Т. Шевченко)*. Можна застосувати також прийом вилучення аналізованого компонента – у другому реченні прийменникова конструкція цілісна, а тому вилучення зруйнує граматичну єдність речення.

Отже, на завершальних етапах вивчення іменника у контексті його граматичних особливостей можна долучити аналіз перехідних процесів, який увиразнить сприйняття цієї частини мови, дозволить побачити цю частину мови не ізольовано, а у взаємозв'язках з іншими лексико-граматичними класами.

Займенник як частина мови з його семантичними особливостями та граматичною неоднорідністю може стати предметом аналізу в шкільному курсі через призму міжчастиномовної транспозиції, оскільки проявляє різновекторні функційні напрями, опиняючись у ролі прислівника, сполучника, частки, вигуку. Базою для таких перетворень є специфічно зреалізоване загально-частиномовне значення вказівності. Кожен вид транспозиції пов'язаний із змінами, які відбуваються і на морфологічному рівні.

Серед поширених регулярних наслідків відзайменникової транспозиції спостерігаємо утворення прислівників *чого, чому, чогось*,

чомусь, рідше щось. Аналізуючи цей тип переходу, можна застосовувати прийом заміни іншим компонентом, який буде містити сему причиновості/мети, а відтак визначати синтаксичну позицію аналізованого слова: пор. *Я дві пори в тобі люблю. Одну, коли сама не знаєш, чого* (↔уваги, займенник, додаток) *ти ждеш, чого* (↔уваги, займенник, додаток) *бажаєш – уваги, ревнощів, жалю?* (М. Вінграновський) – *Він не питав більше – куди й чого* (↔навіщо, з якою метою, прислівник, обставина) *я піду проти ночі* (С. Скляренко); *...невідборонно нагадують вони [пахощі] мені про те, що моє серце віщує і чому* (↔долі, займенник, додаток) *я вірити не хочу, не можу* (Леся Українка) – *Чому* (↔з якої причини, прислівник, обставина) *вибір упав саме на мене? І чому* (↔з якої причини, прислівник, обставина) *даровано мені торбину на чужі болі саме тепер?* (Р. Федорів); *Він почуває, що це не чужа йому дитина, а є в ньому частина чогось* (↔серця, займенник, компонент підмета) *рідного, свого* (Панас Мирний) – *А чогось* (↔з якої причини, прислівник, обставина) *так сичі розридалися в лузі* (П. Тичина); *Якщо дитина надає чомусь* (↔речі, займенник, додаток) *перевагу, можна зробити висновок, що вона бачить різницю між об'єктами* (Т. Партико), *Веселеє колись село чомусь* (↔з якої причини, прислівник, обставина) *тепер мені, старому, здавалось темним і німим* (Т. Шевченко); *Антін нетерпляче струснув плечима і тим рухом наче щось* (↔тягар, займенник, додаток) *скинув із себе* (М. Коцюбинський) *Гей, скоріше, коню-друже, щось* (↔з якої причини, прислівник, обставина) *мені на серці тужно* (Б. Олійник).

Займенникова словоформа *це* проявляє здатність до партикуляції [7], а це ще один привід (див. вище) розглянути її у шкільному курсі, демонструючи нові функціональні «горизонти» і тим самим даючи учням уявлення про глибину граматичних студій та розуміння взаємопереходів у системі частин мови. Статус частки *це* зафіксований у Словнику української мови як омонім до відповідного займенника [17; с. 190]. Оскільки партикуляція передбачає перехід у неповнозначну частину мови, то доречним буде застосування прийому вилучення аналізованого слова і спостереження над змінами семантичного наповнення речення: – *Андрій... хм... Куди б це подівся Андрій?* (О. Довженко), *Це ти приходила сюди, на березня мого алеї... На травах доленьки моєї прим'ято слід твій назавжди* (В. Коротич), *Це ж ратаї росли*

й зігрівали на нивах крутоярий зернограй (Д. Луценко). У кожному з речень частку *це* можна вилучити. При цьому не відбудеться змін у граматичній та семантичній структурі речення.

Окремим складним випадком частиномовної інтерпретації словоформи *це* є контексти, у яких вирішальну роль відіграє логічний наголос, який проявляється через певні закономірності пунктуації – субстантивованій «займенник може виступати в ролі підмета. Тире між підметом і присудком ставиться при наявності між ними інтонаційної паузи... Якщо слово *це* інтонаційно і логічно не виділяється, то воно виступає часткою і тире після нього не ставлять» [19; с. 350-351]. У таких випадках, опираючись на вихідне речення, моделюємо різні його варіанти відповідно до різних позицій логічного наголосу, а відтак місця тире: *Перечекай. Це* (частка) *це не чорна осінь: Це* (субстантивованій займенник) – *золота, як згадка про весну, це* (частка) *здогад той, що не доснився й досі, що все триває в анабіозі сну* (Є. Маланюк) – пор. *Це* (субстантивованій займенник) – *це не чорна осінь*. Такі контексти доцільно пропонувати учням для аналізу на завершальних етапах вивчення і морфології, і синтаксису. У такому зв'язку випрацювати-меться здатність бачити взаємозумовленість граматичних явищ.

Один із дієвих методів закріплення набутих знань – пропонувати учням самостійно добирати випадки, які б демонстрували перехідні явища у системі частин мови. При цьому є нагода активізувати роботу зі словниками різних типів. Також це загострює увагу до слова при вивченні літературних творів і дозволяє комплексно підходити до аналізу тексту.

Висновки. Розглянуті складні випадки визначення частиномовної належності слів можуть стати одним із дієвих чинників опанування граматики на поглибленому рівні у закладах середньої освіти. У процесі аналізу такого мовного матеріалу, який поєднує в собі застосування критеріїв поділу слів на частини мови з цілою низкою різних прийомів, учні набувають необхідних умінь та навичок, які можна зреалізувати не лише у філології. Такі проблемні питання формують поглиблене знання і розуміння граматики і мови як системно-структурного феномену. У перспективі варто розглянути й інші явища перехідності, адаптувати відповідний матеріал до шкільної програми й залучати учнів до праці над граматичною системою української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко Н. Словникова робота в процесі вивчення морфології. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 8 (57). С. 2–4.
2. Вихованець І. Розмовляймо українською. Мовознавчі етюди. Київ : Пульсари, 2012. 191 с.
3. Вихованець І. У світі граматики. Київ, 1987. 191 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академічна граMATика української мови. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
5. Глібчук Н. Адвербіалізація іменників як один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів. *Вісник Львівського університету. Сер. філологічна*. 2012. Вип. 57. С. 26–36.
6. Глібчук Н., Добосевич У. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів : Априорі, 2016. 640 с.
7. Глібчук Н. Партикуляція – один із шляхів виникнення міжчастиномовної омонімії. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Донецьк, 2011. № 22. С. 77–83.
8. Добосевич У. Б. Граматична палітра словоформи ВСЕ у контексті транспозитних та синкретичних явищ. *Закарпатські філологічні студії*. 2024. Вип. 38. С. 36–44. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.38.6>
9. Загнітко А. Мовний простір граматики : монографія. Вінниця : Нілан-Лтд, 2018. 448 с.
10. Кісь Є. Б. Транспозиція іменника в несамостійній частині мови (на матеріалі романів Івана Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський»). *Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Сер. Філологічні науки (мовознавство)*. 2023. № 19. С. 48–54. DOI: <https://doi.org/10.24919/2663-6042.19.2023.8>
11. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови : навч.-метод. посіб. Львів, 2018. 202 с.
12. Лавер О. В. Сучасна українська мова. Вступ. Іменні частини мови : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти галузі знань 01 Освіта/Педагогіка спеціальності 014 Середня освіта, спеціалізація 014.01 Українська мова та література. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2023.
13. Мордовцева Н. В. Зміст роботи з лінгвістичними мінітекстами на уроках української мови під час вивчення теми «Морфологія». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. Вип. 3 (326). С. 155–163.
14. Олійник А. Методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2020. 22 с.
15. Омельчук С. Морфологічні вміння в системі навчання української мови за дослідницького підходу. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 4.
16. Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу : теорія і практика : монографія. Київ: Генеза, 2014.
17. Словник української мови : в 11 т. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 11. 658 с.
18. Словник української мови : у 20 т. URL: https://sum20ua.com/?wordid=16447&page=546&searchWord=%D0%B2%D1%81%D0%B5%20#lid_16447 (дата звернення: 26.02.2026).
19. Терлак З. Пунктуаційний словник-довідник. Львів : Світ, 2018. 396 с.
20. Хом'як І. Вивчення орфографії на морфологічній основі. *Українська мова і література в школі*. 2001. № 3 (14). С. 7–10.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 27.02.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.03.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 07.05.2026